

ŞEMPA NZELERDEN PEYGAMBERLERE MERAKLISI İÇİN ANTROPOLOJİ NOTLARI

TAYFUN ATAY

TAYFUN ATAY

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde antropoloji alanında lisans (1983) ve yüksek lisans yaptı (1986). Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'nda (SOAS) “Yakın ve Orta Doğu Çalışmaları” programında ikinci yüksek lisansını yaptı (1990) ardından yine SOAS'ta Antropoloji ve Sosyoloji Bölümü'nde doktorasını tamamladı (1994). 1984 yılında Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nde başlayan akademik yaşamında 2000 yılında doçent, 2006'da profesör oldu. Hacettepe Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Başkent Üniversitesi, Okan Üniversitesi ve Bilgi Üniversitesi'nde çalıştı, dersler verdi. Milliyet, BirGün, Radikal, Cumhuriyet, T24 ve GazetePencere'de köşe yazarlığı yaptı. Din, siyaset, cinsiyet, toplumsal cinsiyet, medya, popüler kültür, çevre sorunu başlıkları altında çok sayıda makale kaleme aldı ve kitaplar yazdı. Başlıca Eserleri: *Yaşasın Meşhûriyet Çağı: Popüler Kültürden Kitle Kültürüne Türkiye İzlenimleri* (2004); *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler* (Brian Morris'ten çeviri, 2004); *Göl ve İnsan: Beyşehir Gölü Çevresinde Doğa-Kültür İlişkisi. Üzerine Antropolojik Bir İnceleme* (2005); *Türkler Kürtler Kıbrıslılar: İngiltere'de Türkçe Yaşamak* (2006); *Batı'da Bir Nakış Cemaati: Şeyh Nazım Kıbrıs Örneği* (2011); *A Muslim Mystic Community in Britain - Meaning in the West and for the West* (2012); *Görünüyorum O Halde Varım: Meşhûriyet Çağı'nda Kültür ve İnsan* (2018); *Doğadan Duaya: İnancı Gözlemlemek* (2020); *Çin İşİ Japon İşİ: Cinsiyet ve Cinsellik Üzerine Antropolojik Değİniler* (2021); *Din Hayattan Çıkar: Antropolojik Denemeler* (2021); *Yeryüzüne Ölümü İndirdik Gülüm: 'Homo Demonus' Üzerine Antropolojik Serzenişler* (2022); *Hayallerimizin Seyir Defteri: Kimlikler, İmgeler, Temsiller* (2023); *Parti, Cemaat, Tarikat: 2000'ler Türkiye'sinin Dinbaz-Politik Seyir Defteri* (2023).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

BİRBİRİMİZİ YAŞAMAK	13
<i>Genetikten Dine...</i>	14
<i>Bir Kişisel Seyrüsefer</i>	17
<i>“Androsen”de Antropoloji Yapmak</i>	19
<i>Kendine Yenilen İnsan</i>	21
<i>Ukde, Teşekkür, İthaf</i>	22

I

CADILARIN CENNETİ: ANTROPOLOJİ	25
<i>Kendine Mesafe Ötekine Yakınlık</i>	27
<i>Etnosantrizm: Bizmerkezcilik</i>	28
<i>Antropolojinin Sacayağı</i>	31
<i>Kültürel Görelilik</i>	31
<i>Karşılaştırma</i>	32
<i>Bütüncülük</i>	33
<i>Antropolojinin Dalları ve Alt Dalları</i>	34
<i>Biyolojik Antropoloji</i>	35
<i>Sosyal-Kültürel Antropoloji</i>	37
<i>Bilimler-Arası Bir Bilim</i>	38

2

KÜLTÜR: İNSANIN “BİRİNCİL” DOĞASI	43
<i>‘K’ültür ve ‘k’ültürler</i>	47
<i>Uygarlık: Kültürün İleri İstasyonu</i>	48
<i>Kültürün Özellikleri</i>	52
BOĞULAN GÖL: BİR ÇEVREKIRIM HİKÂYESİ	64
<i>Kültür-Biyoloji İlişkisi</i>	69

ANTROPOİDLERDEN ANDROİDLERE:	73
BIYO-KÜLTÜREL EVRİM SÜRECİNDE İNSAN	
“Çıplak Maymun” Olmanın Dayanılmaz Hakikati	75
<i>Bir Tuhaf Afrika Maymunu</i>	77
<i>Şempanze Kültürü</i>	79
YEŞİL SAHALARDA “MAYMUN DAVASI”	81
<i>Hayvani Tevazu</i>	85
<i>Evrimin Evrimi</i>	87
<i>Eski Yunan’dan İslam’a Evrim</i>	88
<i>Darwin’e Giden Yol</i>	92
<i>Darwin: “Bir Dokundu, Tüm Dünya Akraba Oldu”</i>	96
<i>Sosyal Darwinizm mi, “Biyolojik Spencerizm” mi?</i>	97
<i>Doğada İncil’i Arayıp Evrimi Bulmak</i>	104
<i>Mendel, Neo-Darwinizm, Evrimsel Genetik</i>	108
<i>Çıplak Maymun’a Reddiye: Yaratılışçılık</i>	112
<i>İ.Ö. 4004, 23 Ekim, Saat 9:00</i>	113
<i>Evanjelik Yaratılışçılık</i>	114
<i>“Tanrı Yarattı, Evrim Oluştı”: Teistik Evrim</i>	118
<i>Türkiye’de Yaratılışçılık</i>	119
<i>İnsanın Biyolojik Evrimi</i>	123
<i>Primat ve “Hominin” Olarak İnsan</i>	125
<i>İnsanın Ayak Sesleri: Australopithecus</i>	129
<i>Taşı Evcilleştiren Habilis</i>	139
<i>Ateşi Gem Vuran Erektus</i>	144
<i>İçimizdeki Neandertal</i>	155
<i>Doğayı İnsanlaştıran Sapiens</i>	165
<i>Antik DNA ve Denisova İnsanı</i>	174
<i>Sıra Dışı Bir “Karışım”: Naledi</i>	178

MAĞARADAN MAĞAZAYA:	180
KÜLTÜREL DÖNÜŞÜMLER	
<i>Üç Devrim Üç Aşk</i>	183
<i>Paleolitik: Avcı-Toplayıcı İnsan</i>	186
<i>Alet Yapımı</i>	189
<i>Ateşin Denetimi-Kullanımı</i>	192
<i>Ölü Gömme Âdeti</i>	193

<i>Konuşmanın ve Sanatın Doğuşu</i>	195
<i>Mezolitik ve Epipaleolitik Geçiş</i>	201
<i>Neolitik: “Kır Otunu Zahmetle Yemek”</i>	205
<i>Toprağın Evcilleştirilmesi</i>	210
<i>Yapay Seçilim: Türlerin Evcilleştirilmesi</i>	217
<i>“Çanak Çömlek Patladı”</i>	219
<i>Uygarlığın “Birinci Dalga”sı</i>	222
<i>“Çevresel Yıkım” Olarak Neolitik</i>	224
<i>Neolitiğin Anadolu/Anadolu’nun Neolitiği</i>	226
<i>GÖBEKLİ TEPE: TAPINAK MI “AGORA” MI?</i>	233
<i>Neolitikten Elektronığe: Endüstri Devrimi</i>	236
<i>Enerjinin Evcilleştirilmesi</i>	237
<i>“Tüccar”ın Gelişi</i>	239
<i>Rönesans, Matbaa ve 1492</i>	250
<i>Kömür ve Buhar</i>	257
<i>Endüstrileşme ve Ötesi</i>	263
<i>İNSAN DENEN “KANSER”</i>	268

5

<i>GEÇİM VE EKONOMİ</i>	271
<i>Karşılıklılık, Yeniden-Dağıtım, Pazar: Alışverişin Üç Hali</i>	274
<i>Karşılıklılık ve Kula</i>	274
<i>Yeniden-Dağıtım ve Potlaç</i>	278
<i>Pazar ve Para</i>	282
<i>Avcılık-Toplayıcılık</i>	287
<i>Bahçe Tarımı (Bahçecilik)</i>	292
<i>FAİZİ’NİN FİL AVI</i>	293
<i>Tarla Tarımı (Çiftçilik)</i>	299
<i>KÖYLÜ DEYİNCE ÇİFTÇİ, ÇİFTÇİ DEYİNCE KÖYLÜ</i>	305
<i>Sürü Hayvancılığı (Çobanlık)</i>	307
<i>KONAR-GÖÇER VE “YERLEŞİK” YÖRÜKLER:</i>	314
<i>BEYŞEHİR ÖRNEĞİ</i>	
<i>Endüstriyel Yaşam</i>	318
<i>Sömürgecilik ve Dünya Sistemi</i>	323
<i>Küreselleşme</i>	327
<i>“PEKİ YA ALTIN, DON KRİSTOF?!..”</i>	328
<i>“KORKMA, SÖNMEZ BU ŞAFAKLAR... DA DA DA!”</i>	333

SIYASAL ÖRGÜTLENME BİÇİMLERİ	351
<i>Siyasal Antropoloji</i>	352
<i>Takımlar</i>	358
İKTİDAR VE OTORİTE	360
<i>Kabileler/Aşiretler</i>	363
AŞİRET POLİSLERİ	372
<i>Şeflikler/Beylikler/Emirlikler</i>	374
<i>Devletler</i>	379
KABİLEDEN ŞEFLİĞE VE DEVLETE: OSMANLI	380
<i>Ulus-Devlet, Etniklik, Milliyetçilik</i>	394
ARI KOVANI, AYI VE ARICI	395
<i>Kimlik ve Etniklik</i>	399
<i>Etniklikten Ulusallığa: Milliyetçilik</i>	402
HAYALÎ CEMAAT VE YAHYA KEMAL	409
<i>Ulus-Devlet ve Küreselleşme</i>	411

IRK VE IRKÇILIK	414
<i>Irktan Irkçılığa Açılan Yol: Tarihsel Arkaplan</i>	420
<i>Antropolojide Irkın Varlığından Yokluğuna</i>	431
IRKÇILIĞIN İLMİHALİ: KAVGAM	433

DİN: İNSANIN BİLİNMEYENLE İLİŞKİSİ	442
<i>Dinin Kökeni-Evrimi: Tanımlar-Tartışmalar</i>	444
<i>Animizm, Atalar Tapımı, Animatizm</i>	444
<i>Totemizm</i>	451
<i>“Başlangıçta Doğa Vardı”: Paganizm</i>	457
<i>Büyü</i>	460
<i>Cadı</i>	464
<i>Rublarla Dans: Şamanizm</i>	466

<i>Rit ve Mit</i>	474
<i>Din, Bilim ve Anlam</i>	477
<i>MİTOSDAN “MUSHAF” A HÂBİL-KÂBİL</i>	479
<i>Dinin Toplumsal ve İdeolojik İşlevleri</i>	483
<i>Din ve İktidar: Ortodoksi-Heterodoksi</i>	486
<i>Halk Dini ve Senkretizm</i>	490
<i>Mesih, Mehdi, Deccal: Milenaryanizm</i>	494
<i>AYA YORGİ, HIZIR-İLYAS, HIDRELLEZ</i>	496
<i>MEVLİT</i>	498
<i>Modernlik, Laiklik ve Din</i>	505
<i>Postmodern Dünya ve Fundamentalizm</i>	509
<i>Yeni Dinî Hareketler</i>	512

9

<i>AKRABALIK, AİLE, EVLİLİK</i>	517
<i>Akrabalık</i>	517
<i>Soyağacı</i>	520
<i>Soy ve Soy İzleme Kuralları</i>	521
<i>Paralel Kuzen-Çapraz Kuzen</i>	525
<i>Farklı Akrabalık Sınıflamaları</i>	527
<i>Akrabalık Sınıflamalarında Değişim ve Dönüşümler</i>	534
<i>Aile</i>	534
<i>Evlilik</i>	539
<i>Ensest</i>	541
<i>MODERNDEN ÖTE “POSTMODERN” AİLE</i>	542
<i>Başlık, Drahoma, Berdel</i>	547
<i>Çokeşlilik</i>	549
<i>KARISI ÖLDÜ, KIZINI KENDİNE BERDEL YAPTI</i>	550
<i>Evlilik ve Statü</i>	554
<i>Bir Yastıkta Kocamaktan Bir Celsede Boşanmaya:</i>	557
<i>Evliliğin Sonbaharı</i>	

IO

CİNSİYET VE CİNSELLİK	563
<i>Erkekler Ağlamaz (mı?)</i>	565
<i>Pembe ve Mavi</i>	566
“EKSİĞİSE EKSİKLİĞİNİ BİLSİN!”	567
<i>Cinsiyetin Kültürel Göreliliği</i>	569
<i>Toplumsal Cinsiyet ve Ekonomi</i>	571
DİŞİL KUTSALLIK NASIL ERİL KÜFRE DÖNÜŞTÜ?	576
<i>Kapitalist Ataerkillik</i>	579
ABD’DEN TÜRKİYE’YE PERÇİNCİ ROZİ’NİN BAŞINA GELENLER	580
<i>Cinsiyet Lehçesi</i>	588
“BİRADER BİRAZ ‘DİŞİ’ KONUŞ!”	589
BAŞKA BİR ERKEKLİK MÜMKÜN	590
<i>Cinsellik ve Kültür</i>	594
AZİZELİKTE FAHİŞELİĞE: HİNDİSTAN HİJRALARI	599

II

KÜLTÜRÜ “OKUMAK”: ANTROPOLOJİ KURAMLARI	602
<i>Kültürlerin “Ruhsal” Birliği: Evrimcilik</i>	604
<i>Antropolojinin “Alaylı” Babası: Edward Tylor</i>	608
<i>Marksizme Antropolojik Katkı: Lewis Henry Morgan</i>	614
<i>Kültürlerin Eşitsizliği: Difüzyonizm</i>	619
<i>Kültürlerin Eşsizliği: Tarihsel Özgücülük</i>	626
<i>Tarihsel Özgücülüğün Alman Kökenleri</i>	629
<i>Difüzyonizm, Evrimcilik, Özgücülük:</i>	635
<i>Sarmaşmalar-Ayrışmalar</i>	
“Kültür-Kişilik” Kuramı ya da Psikolojik Antropoloji	637
<i>İşlevselcilik ve Yapısal-İşlevselcilik</i>	644
<i>Fransız Yapısalcılığı ve Lévi-Strauss</i>	649
<i>Boas Sonrası ABD: Yeni-Evrimcilik, Kültürel Ekoloji,</i>	653
<i>Kültürel Maddecilik</i>	
‘Yapısal İşlevsel’ Çatışma Kuramı	663
<i>Marksist Çatışma Kuramı ve</i>	666
<i>Fransız Marksist Antropolojisi</i>	
<i>Toplumsal Eylem Kuramı/Transaksiyonizm</i>	671
<i>Simgeci/Yorumcu Antropoloji</i>	678
<i>İngiliz Simgeciliği ve Victor Turner</i>	680
<i>Yorumculuk ve Clifford Geertz</i>	683
<i>Postmodern Antropoloji</i>	687

KÜLTÜRÜ YAŞAMAK VE YAZMAK:	691
ANTROPOLOJİK YÖNTEM	
<i>Etnografi</i>	692
<i>Katılarak Gözlem</i>	694
<i>Emik ve Etik</i>	696
<i>Özel Günlükler/Öznel Gerçekler</i>	698
<i>Epistemik Sarsılma</i>	699
<i>Antropolog ve “Yerli”: Güç Kimde?</i>	701
<i>Antropoloğun “Alan”a Etkisi</i>	704
<i>Katılarak Gözlemden Katılımın Gözlenmesine:</i>	707
<i>Özdüşünümsellik</i>	
<i>Postmodern Etnografi</i>	711
<i>Etnografide Diğer Teknikler</i>	716
<i>“Metin” Olarak Etnografi</i>	720
POZİTİVİST (DENEYİCİ) VE	722
HÜMANİSTİK (YORUMCU) BİLİM YAKLAŞIMLARI	

Ek A

DÜNYADA SOSYAL-KÜLTÜREL ANTROPOLOJİ:	726
İSİMLERİN SOYKÜTÜĞÜ	
<i>Tarihi İnşacı Etnoloji</i>	731
<i>Tarihi Dışlayıcı Sosyal Antropoloji</i>	738
<i>“Tarihi Özgücü” Kültürel Antropoloji</i>	745
<i>“Tarihi İhyacı” Folklor</i>	750
<i>Sonuç: “Ayinesi İştir Bilimin...”</i>	755

Ek B

TÜRKİYE’DE ANTROPOLOJİ:	759
“ERKEN DOĞUM”DAN GECİKMiŞ BÜYÜMEYE	

KAYNAKÇA	785
----------	-----

DİZİN	820
-------	-----

ÖNSÖZ

BİRBİRİMİZİ YAŞAMAK

Fazıl Hüsnü Dağlarca 1980 yılında kaybettiğimiz halkbilimci/antropolog Prof. Sedat Veyis Örnek için kaleme aldığı şiirinde şu dizelere yer verir (Dağlarca 1981):

*Ekmek halay kilim düğün
Dört yön bu dedi
Anlattı bölünmez bir ülkeymiş
Toplumlar
Birbirimizi yaşamak
Bilim bu dedi
Anlattı ilk gece kardeşiymiş
Toplumlar*

Dağlarca'nın Sedat Veyis Hoca'yı anarken onun düşünce evreni ve çalışma pratiğinde bilimin ne anlam ifade ettiğine dönük “*Birbirimizi yaşamak*” dizesi, antropolojinin ne olduğu sorusuna da çok güçlü bir yanıt oluşturur.

Antropoloji, genelde ama özellikle “sosyal-kültürel” kanadı akılda tutulmak kaydıyla, farklı olanın bilimi; farklı olanı keşfetme, bilme, anlama çabası şeklinde tanımlanır. Ama bu tanımlamalar, antropolojik etkinliğin ereğini ve etiğini “birbirimizi yaşamak” ifadesi kadar çarpıcı yansıtmaz. Çünkü antropolog, farklı olanı anlamak, tanımak, bilmekten öte, yaşayan insandır. Antropoloji de ideal anlamda “ilk gece kardeşi” olan toplumların “birbirini yaşama” imkânını araştıran, bu imkânın önünü açmaya çalışan bilimdir. Nihai hedefi ise (yine ideal anlamda) toplumların “bölünmez bir ülke” olduğu gerçeğinin herkes tarafından fark edilmesini sağlamaktır.

“Birbirimizi yaşamak”, antropolojiyi tanımlama açısından diğer ifadelerden daha kapsayıcıdır, çünkü “öteki” olanı keşfetmenin yolu ancak onu “yaşamak”tan geçer. Yaşamadan “öteki”ni tanıyamaz, anlayamaz, bilemezsiniz. Bu doğrultuda “öteki” olanı yaşayarak öğrenme ve bilme çabası insanın kendini, toplumunu, kültürünü de daha iyi ve derinden kavramasını sağlar. Dolayısıyla “birbirimizi yaşamak”, kendimizi de daha kapsamlı ve derinlikli bilme imkânı demektir.

Elbette “başkası”nı yaşamayı göze alma girişiminin antropoloğa pahalıya patladığı da olur. Öteki olanın yabancı, tehdit, düşman olarak etiketlenip algılandığı ve “nimet” değil “lanet” sayıldığı kültürel-toplumsal-siyasal iklimlerde nefes alıp vermekte zorlanır o... Öteki olanın temsilciliğine yönelmenin sonucu olarak saldırılara, belden aşağı vuruşlara, cezai kovuşturmalara, hatta mahpusluklara uğrar. Ama antropolojiyi bir meşgale olmaktan öte yaşam biçimi hâline getirmiş antropolog bunları da göze almaktan vazgeçmez. Çünkü onun dünyası yerel, bölgesel, ulusal olanın ötesine uzanır, onların sınırlarına sığmaz taşar. Antropolog için sınırlar aşılacak için vardır. Bu nedenle sınırlara ihtiyaç duyanlar için antropolog bir tehdittir. Onu sınırlarla terbiye etmeye, disiplin altına almaya çalışırlar.

Yine de ne koşulda olursa olsun antropolog, toplumların “bölünmez bir ülke” olduğunu söyleyen şairin sesini duyar ve ilk fırsatta başkalarının dünyasında olmak, böylece “birbirimizi yaşamak” yolunda sürdürdüğü serüvene kaldığı yerden devam eder.

Genetikten Dine...

Böyle bir yolda neredeyse 50 yıla yaklaşan bir süre boyunca koşturdum durdum. Hâlâ da kendi hâlimde, karınca karınca koşturmaya devam ediyorum.

Antropoloji ile 1978 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Ta-

rih-Coğrafya Fakültesi'nde tanıştım. Fizik antropoloji ile başladığım lisans eğitimimi tamamladıktan sonra aynı fakültede paleoantropoloji yüksek lisansı, ardından Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'nda (SOAS) sosyal antropoloji alanında "Ortadoğu Toplumlari ve Kùltürleri"ne özel-leşen bir programda ikinci yüksek lisans yaptım. Nihayet yine SOAS'ta sosyal antropolojide doktora derecesi aldım. Paleo-antropoloji yüksek lisans tezimde antropogenetik açıdan insan ile ona biyolojik olarak en yakın canlılar olan kuyruksuz maymunların (şempanze, goril, orangutan) karşılaştırmalı inceleme-sine gittim (Atay 1986). Sosyal antropoloji alanında yazdığım doktora tezinde ise bir İslami tarikat çevresinin modern Batı dünyasında kendi dinsel geleneğini var etme yolunda geliştirip sergilediği söylem ve pratik üzerinde odaklaştım (Atay 1994).

Bu şekilde biyolojik antropolojiden sosyal-kùltürel antro-polojiye, antropogenetikten din antropolojisine açılan yelpa-zede süren zihinsel koşuşturmanın bana öğrettiği, bir cümle ile özetlemem gerekirse şudur:

Antropoloji, peygamberler kadar şempanzelerden de öğ-reneceklerimiz vardır iddiasıyla ortaya çıkan bir bilimsel-dü-şünsel disiplindir.

Elbette bu bir iddia ve bu iddiayı temellendirme yolunda dünyanın dört bir yanında iki asra yakındır yapılmış, hâlâ da yapılan araştırma ve incelemeler, antropolojinin insanlı-ğa sunduğu bir hazine olarak önümüzde duruyor. Kuşkusuz bu süreçte, diğer tüm bilimsel pratikler gibi antropoloji de sùtten çıkmış ak kaşık değildir. Bilim hiçbir yerde, hiçbir za-man ideolojiden, siyasetten, iktidar ilişkilerinden bağımsız ya da sakınık olmadı, olamadı. Bilgi-iktidar ilişkisi üzerine bi-ze çığır açıcı bir düşünsel çerçeve sunmuş Michel Foucault, bilgi ve iktidarın birbirinden ayrı düşünölemeyeceğinin, bil-ginin iktidara sevk ettiğinin, bilgi olmaksızın iktidarın icra edilemezliğinin ve bilginin iktidar üretmesinin kaçınılmazlı-ğının altını bütün çalışmalarında çizmiştir (Foucault 1982: 27-8). Bunlar kuşkusuz antropolojinin doğuş ve gelişme süreci